

Konspirační teorie jako přirozená součást pandemií

Vojtěch Pišl¹, Jan Vevera¹⁻³

¹Psychiatrická klinika LF UK a FN Plzeň

²Katedra psychiatrie IPVZ, Praha

³Psychiatrická klinika 1. LF UK a VFN v Praze

Čas. Lék. čes. 2021; 160: 37-39

SOUHRN

Účinnost opatření proti epidemii COVID-19 snižuje šíření konspiračních teorií, které u části veřejnosti zároveň vyvolávají odpor vůči vakcinaci proti tomuto onemocnění. Zvýšený výskyt konspiračních teorií patří mezi typické reakce na katastrofy a jsou popsány některé z mechanismů, jež přispívají k vnímavosti vůči konspiračním vysvětlením na úrovni jedince i společnosti.

KLÍČOVÁ SLOVA

katastrofa, konspirační teorie, koronavirus, lékařská psychologie, pandemie

SUMMARY

Pišl V., Vevera J. Conspiracy theories as a natural part of pandemics

Effectiveness of the policy measures against the COVID-19 pandemic is reduced by spread of conspiracy theories. Moreover, conspiracy theories induce opposition to vaccines. The text shows that increased occurrence of conspiracy theories is a typical public reaction to a disaster and describes some of the mechanisms contributing to susceptibility to conspiracy explanations on the individual as well as societal level.

KEYWORDS

catastrophe, conspiracy theories, coronavirus, medical psychology, pandemics

ÚVOD

Špatná informovanost o koronavirové pandemii brání prevenci i vakcinaci. Mezi klíčové složky současné infodemie (1) patří i konspirační teorie, obvykle definované jako představa, že se zásadní společenské události dějí v důsledku spiknutí skupiny mocných aktérů (2). Česká data chybí, nicméně představu lze získat na základě studií z Polska, kde téměř třetina populace věří, že vláda manipuluje daty nebo zneužívá situaci k mocenským účelům, a 13 % podléhá alespoň jedné konspirační teorii o samotném koronaviru (3). Podle internetového průzkumu pak konspiračním teoriím věří až polovina Poláků (4).

V souvislosti s aktuálním onemocněním novým koronavirem (COVID-19) víra v konspirační teorie souvisí s nedodržováním preventivních opatření (5) a snižuje ochotu k vakcinaci, a to jak obecně (6), tak specificky v případě COVID-19 (7). Vakcinaci podle červnového mezinárodního průzkumu v průběhu pandemie plánovalo přes 71 % respondentů, mezi země s nejnižší ochotou k vakcinaci patřilo Polsko s 56 % a Rusko s 55 % odmítajícími respondenty (8). V Česku se podle průzkumu *National Pandemic Alarm* z konce ledna (9) plánuje nechat očkovat 50,4 % obyvatel. Ochota k vakcinaci proti COVID-19 v průběhu roku 2020 klesala, a to velmi pravděpodobně kvůli šíření dezinformací a pochybám o bezpečnosti vakcín (10).

Vina za přispění k šíření konspiračních teorií je nezřídka připisována politickým elitám. V anglosaském světě bývá spojována s konzervativní ideologií a projevem Donalda Trumpa (5, 7, 11). Diskuse o návaznosti konspiračních teorií na nedůvěryhodnost vlády se vedou i v Česku. Přestože suboptimální chování politické reprezentace přispívá k dezinformovanosti (2, 5, 7, 11), konspirační teorie se objevují v důsled-

ku nejistoty vyvolané katastrofou (2) a doprovázely i dřívější epidemie, například SARS (12) nebo chřipky H1N1 (13).

FÁZE VYROVNÁVÁNÍ SE S KATASTROFOU

Reakce veřejnosti na katastrofy je navzdory variacím mezi prožíváním různých katastrof různými společenstvími podobná a bývá popisována v závislosti na převládajících emocích ve společnosti (viz graf na obr. 1) (14-16). Katastrofu obvykle předchází varovné signály, po nichž následuje samotný úder. Nálada ve společnosti klesá a z hlediska redukce škod je zásadní rychlé rozhodování (16). Bezprostředně po katastrofě se nálada ve společnosti zlepšuje nad obvyklou úroveň, nastává **heroická fáze** záchrany před akutním nebezpečím, následovaná **idylickou fází**, během níž se zvyšuje sociální koheze komunity a lidé se identifikují s hrdiny a oběťmi (14, 16).

Obr. 1 Fáze reakce na katastrofy (upraveno dle: 18)

AKTUÁLNÍ TÉMA

Pozitivní náhled na situaci pak bývá v řádu týdnů až měsíců vystřídán **fází deziluze**, tedy emočním minimem s extrémně nízkou sociální kohezí, která posléze vyústí v nový *status quo* (14, 16). Tato fáze je typická hledáním viníků a vznikem konspiračních teorií (12, 16). Paralely lze hledat v reakci jedince na ztrátu, kterou rovněž může doprovázet hledání příčin a viníků stejně jako odmítání a popírání reality (17). Konečný výčet biologických, psychologických a sociálních mechanismů, které za rozvojem konspiračních teorií stojí, neznáme, nicméně lze se domnívat, že psychický dyskomfort vyvolaný stresem a změnami spojenými s katastrofou vyvolává motivaci k popírání reality, na což predisponovaní jedinci reagují právě útekem ke konspiračním interpretacím.

JEDNODUCHÁ ODPOVĚĎ NA SLOŽITOU SITUACI

Katastrofa stresuje jedince nesouladem mezi realitou a jeho stávajícími plány, cíli a představami o vlastním místě ve světě (19). Nepříjemnému pocitu pramenícímu ze ztráty kontroly a ze složitosti nalézání vlastního místa v nové situaci lze uniknout buď náročnou úpravou sebepojetí, nebo účelovým vyhodnocením situace, aby identitu člověka neohrožovala (19). V případě druhé z možností mohou konspirační teorie nabídnout myšlenkový rámec, který umožní uchovat představy o vlastní síle, přehledu o situaci nebo neohroženosti zpochybněním konvenční interpretace událostí, jež s nimi není v souladu (2, 20). Podobné mechanismy se přitom projevují i subtilněji, nemusí nutně jít přímo o konspirační teorie. Stačí, když člověk připíše zásadní roli raději chybným rozhodnutím politických představitelů než samotné epidemii, a tím se vyhne nepříjemnému pocitu pramenícímu ze ztráty situačního přehledu.

Motivace k zaujetí nebo udržení určitého postoje nevyhnutelně vede ke kognitivnímu zkreslení při hodnocení informací. Lidské myšlení není neutrální vůči emocím a motivaci, takže názory a postoje jsou kompromisem mezi vyhodnocením informací a motivací k zaujetí určitého postoje (21, 23). Člověk cíleně – byť ne nutně vědomě – vyhledává a konzumuje informace, které jsou v souladu s jeho preferovanými postoji (21, 22, 24). Informace pak interpretuje tak, aby byly co možná nejvíce v souladu s preferovaným postojem, a v závislosti na svém postoji také hodnotí důležitost a důvěryhodnost informace samotné i jejího zdroje (21, 22, 25). Podobným mechanismem je ovlivněna rovněž paměť. Člověk má tendenci lépe si pamatovat údaje, které jsou konzistentní s jeho preferovanými postoji (21, 22).

Změny v životě způsobené katastrofou zároveň podněcují hledání významu vzniklé situace, například nalezením hlubšího smyslu („stalo se mi to, abych se poučil a začal žít lépe“) nebo odkazem na náboženské představy („Bůh má své cesty“) (26). Překlenování současného dyskomfortu orientací na budoucnost nicméně může motivovat k přehnanému optimismu a podceňování situace (26). Obrat k náboženským představám může rovněž posílit preferenci nevědeckých interpretací. Religiozita v určitých kontextech souvisí s antivědeckými a antimedicínskými postoji (27) a síla náboženského přesvědčení koreluje s vírou v konspirační teorie (jakkoliv samotná náboženská víra prediktorem víry v konspirace není) (28).

KONSPIRAČNÍ MENTALITA

Víra v konkrétní konspirační teorii navazuje na obecnou konspirační mentalitu – sklon věřit konspiračním teoriím napříč různými oblastmi včetně teorií, které se vzájemně vylučují (29, 30). Konspirační mentalita souvisí se sklonem nacházet ve vnějším světě souvislosti (2) a připisovat vnějším událostem záměr a aktéra (31) – z přirozené potřeby rozumět prostředí, které člověka obklopuje, v případě absence hlubšího vhledu alespoň na úrovni mýtu. Individuální rozdíly ve vnímavosti ke konspiračním teoriím jsou tak do značné míry vysvětleny antropomorfismem – tendencí připisovat neživým objektům lidské vlastnosti a záměry, což se projevuje například spontánním přisuzováním účelu neživým objektům („skála je ostrá, aby na ni nesedala zvířata“ spíše než „v důsledku koroze horniny“) nebo tendencí interpretovat náhodné hemžení tvarů na displeji počítače jako úmyslné jednání jednotlivých obrazců (31). Vliv antropomorfismu na konspirační myšlení klesá s vyšším vzděláním (31).

Mimo (zdánlivé) vysvětlení skutečnosti mohou konspirační teorie také pomáhat zvyšovat sebevědomí. Přesvědčením, že člověk odhalil konspiraci, která většinou ostatních zůstává skrytá, si lze kompenzovat nízký sociální status (2). Konspirační teorie se tak častěji vyskytují u společenských skupin, které si připadají být opomíjené nebo ohrožené (2). Víra v konspirační teorie dále koreluje s potřebou jedinečnosti – lidé s vysokou konspirační mentalitou vyjadřují vyšší souhlas s konspiračními názory, pokud jsou přesvědčeni, že jim většina veřejnosti nevěří (32).

Všem zmíněným mechanismům pak napomáhají stres a úzkost vyvolané katastrofou, jež narušují racionalitu a podporují paranoidní ideace (33, 34). Vliv stresu a úzkosti byl prokázán například na konspirační teorie týkající se národnostních menšin (35). Za specifický situační faktor lze považovat i materiální nedostatek, který snižuje kognitivní kontrolu, a to nad rámec účinku stresu (36).

ZÁVĚR

Katastrofy nejsou tvořeny jen nepředvídanou fyzikální, respektive biologickou událostí, ale i lidskou reakcí na ně. Katastrofa je důsledkem vnímavosti společnosti vůči danému přírodnímu jevu, a zároveň je spoluutvářena společenskými vlivy (37), mezi něž v případě koronavirové pandemie patří i přidružená epidemie omylu, lži a paranoidních představ. Tyto teorie výrazně komplikují prevenci a vakcinaci proti COVID-19. Nejsou ovšem nečekanou součástí pandemie, nýbrž její integrální součástí. Důvěra společnosti ve vládní opatření může nicméně ovlivňovat rozsah tohoto jevu.

Tak jako se s medicínskými aspekty epidemie musíme vypořádat medicínskými prostředky, jakými jsou karanténa, očkování či protilátky, s informačními aspekty pandemie se musíme vypořádat prostředky zpravodajskými. Zvyšování zdravotní gramotnosti patří mezi klíčové funkce zdravotnictví, jak už mimo kontext epidemie upozorňovala Světová zdravotnická organizace (WHO) (38). Vliv sociálních faktorů, jako je důvěra v opatření vlády, na ochotu řídit se konspiračními teoriemi, musí být dále studován.

Poděkování

Tato práce byla podpořena Ministerstvem vnitra ČR v rámci projektu VJ0101016 a Výzkumným centrem Karlovy Univerzity, program číslo 9.

Čestné prohlášení

Autoři práce prohlašují, že v souvislosti s tématem, vznikem a publikací tohoto článku nejsou ve střetu zájmů a vznik ani publikace článku nebyly podpořeny žádnou farmaceutickou firmou.

Literatura

1. **World Health Organization.** Situation Report 13. WHO, 2020. Dostupné na: www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200202-sitrep-13-ncov-v3.pdf?sfvrsn=195f4010_6
2. **Douglas KM, Uscinski JE, Sutton RM et al.** Understanding conspiracy theories. *Polit Psychol* 2019; 40: 3–35.
3. **Kowalski J, Marchlewska, M, Molenda Z et al.** Adherence to safety and self-isolation guidelines, conspiracy and paranoia-like beliefs during COVID-19 pandemic in Poland - associations and moderators. *Psychiatry Res* 2020; 294: 113540.
4. **Duplaga M.** The determinants of conspiracy beliefs related to the COVID-19 pandemic in a nationally representative sample of internet users. *Int J Environ Res Public Health* 2020; 17: 7818.
5. **Romer D, Jamieson KH.** Conspiracy theories as barriers to controlling the spread of COVID-19 in the U.S. *Soc Sci Med* 2020; 263: 113356.
6. **Jolley D, Douglas KM.** The effects of anti-vaccine conspiracy theories on vaccination intentions. *PLoS ONE* 2014; 9: e89177.
7. **Hornsey MJ, Finlayson M, Chatwood G, Begeny CT.** Donald Trump and vaccination: the effect of political identity, conspiracist ideation and presidential tweets on vaccine hesitancy. *J Exp Soc Psychol* 2020; 88: 103947.
8. **Lazarus JV, Ratzan SC, Palayew A et al.** A global survey of potential acceptance of a COVID-19 vaccine. *Nat Med* 2021; 7: 225–228.
9. **National Pandemic Alarm.** Representative survey monitoring public opinion, emotions and experience with novelty corona virus spread in five Central European countries. NPA, 2021. Dostupné na: www.nationalpandemicalarm.eu/en/2021-01-29?index=vaccination#global-timeline-index-wrapper
10. **Robinson E, Jones A, Lesser I, Daly M.** International estimates of intended uptake and refusal of COVID-19 vaccines: A rapid systematic review and meta-analysis of large nationally representative samples [preprint]. *medRxiv* 2020, doi: 10.1101/2020.12.01.20241729.
11. **Pennycook G, McPhetres J, Bago B, Rand D.** Predictors of attitudes and misperceptions about COVID-19 in Canada, the U.K., and the U.S.A. [preprint] *PsyArxiv* 2020, doi:10.31234/osf.io/zhjpk.
12. **Cheng C.** To be paranoid is the standard? Panic responses to SARS outbreak in the Hong Kong special administrative region. *Asian Perspect* 2004; 28: 67–98.
13. **Smallman S.** Whom do you trust? Doubt and conspiracy theories in the 2009 influenza pandemic. *Inter Global Studies* 2015; 6: 1–24.
14. **Townshend I, Awosoga O, Kulig J, HaiYan F.** Social cohesion and resilience across communities that have experienced a disaster. *Nat Hazards* 2015; 76: 913–938.
15. **Sullivan G.** Disasters, Overview. In: Teo T (ed.): *Encyclopedia of Critical Psychology*. Springer Science + Business Media, New York, 2014: 445–448.
16. **Vevera J, Hrubý J.** Práce s oběťmi katastrof. In: Papežová H (ed.). *Naléhavé stavy v psychiatrii*. Maxdorf, Praha, 2014: 123–132.
17. **Vevera J, Černý M.** Truchlení. In: Papežová H (ed.). *Naléhavé stavy v psychiatrii*. Maxdorf, Praha, 2014: 109–122.
18. **Speis PD, Andreadakis E, Diakakis M et al.** Psychosocial vulnerability and demographic characteristics in extreme flash floods: the case of Mandra 2017 flood in Greece. *Int J Diast Risk Re* 2019; 41: 101285.
19. **Park CL.** Making sense of the meaning literature: an integrative review of meaning making and its effects on adjustment to stressful life events. *Psychol Bull* 2010; 136: 257–301.
20. **Miller BL.** Science denial and COVID conspiracy theories potential neurological mechanisms and possible responses. *JAMA* 2020; 324: 2255–2256.
21. **Stroud NJ.** Selective exposure theories. In: Kenski K, Jamieson KH (eds.). *The Oxford Handbook of Political Communication*. Oxford University Press, 2014: 531–548.
22. **Kunda Z.** The case for motivated reasoning. *Psych Bull* 1990; 108: 480–498.
23. **Klapper JT.** The effects of mass communication. *Free Press*, Glencoe, 1960.
24. **Hart W, Albarracín D, Eagly AH et al.** Feeling validated versus being correct: a meta-analysis of selective exposure to information. *Psychol Bull* 2009; 135: 555–588.
25. **Taber CS, Lodge M.** Motivated skepticism in the evaluation of political beliefs. *Am J Polit Sci* 2006; 50: 755–769.
26. **Zaumseil M, Schwarz S.** Understandings of coping: a critical review of coping theories for disaster contexts. In: Zaumseil M, Schwarz S, von Vacano M, Sullivan GB, Prawitasari-Hadiyono JE (eds.). *Cultural Psychology of Coping With Disasters: The case of an earthquake in Java, Indonesia*. Springer Science + Business Media, New York, 2014: 45–83.
27. **Swami V, Furnham A.** Preliminary examination of the psychometric properties of the Psychiatric Scepticism Scale. *Scand J Psychol* 2011; 52: 399–403.
28. **Jasinskaja-Lahti I, Jetten J.** Unpacking the relationship between religiosity and conspiracy beliefs in Australia. *B J Soc Psychol* 2019; 58: 938–954.
29. **Imhoff R, Bruder M.** Speaking (un-)truth to power: conspiracy mentality as a generalized political attitude. *Eur J Personality* 2014; 28: 25–43.
30. **Wood M, Douglas KM, Sutton RM.** Dead and alive: beliefs in contradictory conspiracy theories. *Soc Psychol Personal Sci* 2012; 3: 767–773.
31. **Douglas KM, Sutton RM, Callan MJ et al.** Someone is pulling the strings: hypersensitive agency detection and belief in conspiracy theories. *Think Reason* 2016; 22: 57–77.
32. **Imhoff R, Lamberty PK.** Too special to be duped: need for uniqueness motivates conspiracy beliefs. *Eur J Soc Psychol* 2017; 47: 724–734.
33. **Lincoln T, Peter N, Schäfer M, Moritz S.** Impact of stress on paranoia. *Psychol Med* 2009; 39: 1129–1139.
34. **Kesting, ML, Bredenkohl M, Klenke J et al.** The impact of social stress on self-esteem and paranoid ideation. *J Behav Ther Exp Psychiatry* 2013; 44: 122–128.
35. **Grzesiak-Feldman M.** The effect of high-anxiety situations on conspiracy thinking. *Curr Psychol* 2013; 32: 100–118.
36. **Mani A, Mullainathan S, Shafir E, Zhao J.** Poverty impedes cognitive function. *Science* 2013; 341: 976–980.
37. **Oliver-Smith A.** What is a disaster? Anthropological perspectives on a persistent question. In: Oliver-Smith A, Hoffman S (eds.). *The Angry Earth: Disaster in Anthropological Perspective*. Routledge, London, 1999: 18–34.
38. **World Health Organization.** Health literacy: the solid facts. WHO, 2015. Dostupné na: www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0008/190655/e96854.pdf

ADRESA PRO KORESPONDENCI:

doc. MUDr. Jan Vevera, Ph.D.

Psychiatrická klinika LF UK a FN Plzeň

Alej Svobody 80, 301 00 Plzeň.

Tel.: 377 103 100

e-mail: veveraj@fnplzen.cz